

הרב דוד לייבל

ראש ישיבת ר' חיים וראש כוללי רבי עקיבא איגר

באר לחי ראי – בחירת יצחק על פני ישמעאל

באר לחי ראי

כשאליעזר שב עם רבקה אומרת התורה:

וַיֵּצֵק בָּא מְבוֹא בְּאֵר לַחֵי רְאִי וְהוּא יוֹשֵׁב בְּאֶרְזֵי הַנְּגֹב: (בראשית כד, סב).

לא כתוב רק 'וַיֵּצֵק בָּא בְּאֵר לַחֵי רְאִי', אלא 'בָּא מְבוֹא בְּאֵר לַחֵי רְאִי'. כלומר, יצחק נוהג לבוא פעמים רבות לבאר לחי ראי, וכעת הוא שב מבוואו שמה. חשוב להבין, מדוע התורה מספרת שיצחק בא משם, ולשם מה נחוץ לציין שהוא רגיל במקום זה?

אנו מוצאים אותו שם גם אחרי מות אברהם:

וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת יִצְחָק בְּנֵו וַיֵּשֶׁב יִצְחָק עִם בְּאֵר לַחֵי רְאִי: (כה, יא).

ברור שהתורה מתכוונת לומר משהו בציון מקום ישיבתו זה. ואמנם, אנו יודעים שזהו המקום בו התגלה המלאך להגר, אך אין זה הסבר מספק שהרי מקומות רבים יש שהתגלה בהם ה' לאברהם. אין סיבה שדווקא מקום זה ישמש לו ליציאתו לשוח בשדה ולמגוריו. בפרט עלינו להבין את החלטתו לעזוב את באר לחי ראי עם נישואיו לרבקה, וחזרתו לשם אחרי מות אברהם.

יצחק וישמעאל

בכמה מקומות ניכר שאברהם מתקשה לקבל את הדחת ישמעאל מן התפקיד שהוא ייעד לו, להמשיך את דרכו. בהתבשר אברהם על לידת יצחק:

וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים אֶל אַבְרָהָם שְׂרִי אֲשֶׁתְּךָ ... וּבִרְכָתִי אֲתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לְךָ בֶּן וְגוֹ':

וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹקִים לֹא יִשְׁמַעְאֵל יַחִיהָ לְפָנֶיךָ: (יז, טו-יח).

"לו ישמעאל יחיה לפניך". לאברהם מספיקה לידת ישמעאל. הוא אינו זקוק לילד אחר שיחליף אותו. בפסוקים הבאים נראה, כי הקב"ה צריך ממש "להתעקש" אתו על העדפת יצחק, ולהדגיש שוב ושוב כי הברית ממשיכה דווקא עמו ולא עם ישמעאל, וכיון שכנראה אין בכך די עבור אברהם, הקב"ה מוסיף "פיצוי", כביכול, על הדחת ישמעאל:

בראשית מליון 3

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֲבֵל שָׂרָה אֶשְׂתְּךָ יִלְדֶת לְךָ בֵּן וְקָרָאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמַתִּי אֶת בְּרִיתִי אִתּוֹ לְבְרִית עוֹלָם לְזֵרְעוֹ אַחֲרָיו: וְלִישְׁמֵעָאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בְרַכְתִּי אֹתוֹ וְהִפְרִיתִי אֹתוֹ וְהִרְבִּיתִי אֹתוֹ בְּמָאד מְאֹד שְׁנַיִם עָשָׂר נָשִׂיָאִם יוֹלִיד וּנְתַתִּיו לְגוֹי גָּדוֹל: וְאֵת בְּרִיתִי אֲקִים אֵת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֲרִית: (שם, יט-כא).

תמוה מאד להיווכח כי גם דברים ברורים אלו בנוגע לבחירת יצחק, לא הספיקו לאברהם. כאשר שרה מבקשת לגרש את ישמעאל, אומרת התורה:

וַיֵּרַע הַדָּבָר מְאֹד בְּעֵינֵי אַבְרָהָם עַל אֹדֶת בְּנֹו: (כא, יא).

היה אפשר לטעון כי אברהם אמנם מקבל את בחירת יצחק, ורק אינו רוצה בגירוש ישמעאל, אך מדברי הקב"ה אליו מוכח שמה שהורע בעיניו קשור לשאלת בחירתו של יצחק על פני ישמעאל:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם אֵל יֵרַע בְּעֵינֶיךָ עַל הַנְּעָר וְעַל אֲמֹתָּה כֹּל אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵלֶיךָ שָׂרָה שְׁמַע בְּקֹלָהּ כִּי בִי־צָחַק יִקְרָא לָךְ זֵרַע: וְגַם אֵת בֶּן הָאֲמָה לְגוֹי אֲשִׁימְנֶנּוּ כִּי זֶרְעָה הוּא: (שם, יב-יג).

מכאן שהייתה הוא אמינא לאברהם שבישמעאל יקרא לו זרע, ושגירושו אומר שהוא אינו ממשיך את משפחת אברהם. בשביל לשכנעו לשמוע בקול שרה מכחיש הקב"ה הוא אמינא זו, ואומר: א. ביצחק יקרא לך זרע, כלומר, הוא הנבחר מבין שני בניך. ב. ישמעאל יכול להמשיך אותך 'כי זרעך הוא', אף שאינו ממשיך את הברית המיוחדת שנכרתה עמך. זאת אומרת שהיה צורך לשוב ולומר לאברהם ש'ביצחק יקרא לו זרע', אף שזה נאמר לו מפורשות כבר בבשורת הלידה. מוכרחים לבאר תופעה תמוהה זו.

חז"ל הסיקו גם הם שאברהם אינו מזדהה עם העדפת יצחק על פני ישמעאל. כך נראה מדרשתם:

את בנך - שני בנים יש לי. את יחידך - זה יחיד לאמו וזה יחיד לאמו, - אשר אהבת - תרוייהו רחימנא להו. (סנהדרין פט, ב).

אב המון גויים

התפקיד של אברהם הוגדר לו באופן מאד ברור:

אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אִתְּךָ וְהֵייתָ לְאָב הַמּוֹן גּוֹיִם: וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת שְׁמֹךְ אַבְרָם וְהָיָה שְׁמֹךְ אַבְרָהָם כִּי אָב הַמּוֹן גּוֹיִם נִתְּתִיךָ: וְהִפְרִיתִי אִתְּךָ בְּמָאד מְאֹד וּנְתַתִּיךָ לְגוֹיִם וּמְלָכִים מִמֶּנּוּ יֵצְאוּ: (בראשית יז, ד).

- ומהותו של אברהם - על כך השתנה שמו - היא 'אב המון גויים'. צריך לשים לב לכך. הבשורה שלו חורגת מעבר לעם ישראל. גויים רבים עתידים לצאת ממנו. ובהקשר הזה, גם ישמעאל ממשיך את דרכו, גם הוא מפיץ את קריאתו בשם ה', גם הוא בכלל זרע אברהם. כמו שמדויק בדברי הקב"ה אליו:

וְגַם אֶת בֶּן הָאֵמָה לְגוֹי אֲשֵׁימְנוּ כִּי זָרְעוֹ הוּא: (כא, יג).

אם כן, יש ממד בברית עם אברהם הכולל את כל הגויים היוצאים ממנו. אך ישנו ממד אחר, עיקרי, בברית, המכוון דווקא ליצחק ולזרעו. כאן יש להבין נקודה חשובה: הייחודיות של הברית המכוונת דווקא לזרעו של יצחק, תלויה ביצחק! אברהם מצדו הוא 'אב המון גויים'. אם יצחק ממשיך אותו רק בגלל שהוא זרעו, אין סיבה להתייחסות מיוחדת ליצחק, אין הוא שונה במידת היותו 'זרע אברהם', מישמעאל. רק אם תימצא ביצחק ייחודיות, בה הוא יתבלט על פני ישמעאל, תהיה זו סיבה להקים את ברית אברהם דווקא עם זרע יצחק.

נסביר: אברהם מבטא משהו בגינו רוצה בו ה'. התפקיד 'אב המון גויים' – מורה כי את הקריאה בשם ה' אפשר להמשיך דרך כל הגויים היוצאים ממנו. אם יש גוי אחד – עם ישראל – המקבל תפקיד ייחודי בהמשכיותו של אברהם, מחייב הדבר שיש בשורה נוספת המדייקת את בשורתו של אברהם. אם יש אחד מבניו – יצחק – שהברית מוקמת דווקא עם זרעו, בהכרח שיש לאותו בן תוספת על האמירה של אברהם. אחרת, הרי הוא כשאר זרעו. התוספת הייחודית, ה"יצחקיות", צריכה לצאת לפועל על ידי יצחק, אם הוא לא יהיה "יצחק", אם הוא לא יצוק תוכן נוסף ושונה לקריאה של אברהם, הוא לא יזכה בהקמת הברית, יותר משאר זרעו.

נראה כי לכך אברהם ממתין לאורך כל הדרך. התגובה לבשורת הלידה – 'לו ישמעאל יחיה לפניך' – נובעת מכך שבשניהם הוא רואה את 'זרעו' המבורך. גם כשה' אומר לו 'את בריתי אקים את יצחק', אברהם מצפה לראות שבנו זה יתבלט בדבר מה שיצדיק את הקמת הברית עמו דווקא. על יצחק מוטל 'לקחת' את הקמת הברית עמו. על אברהם אמנם מוטל לוודא שיצחק עושה זאת אך כל עוד זה לא קורה בפועל הרי ש'תרוייהו רחימנא להו'.

פחד יצחק

בפסוקים רואים שאת התפקיד להוציא מיצחק את ייחודיותו לוקחת על עצמה שרה. היא עומדת על גירושו של ישמעאל. אברהם מצדו 'רע בעיניו' לגרשו בטרם הוא רואה מידה מיוחדת שיצחק מתבלט בה על פני ישמעאל. את דבר ה' לשמוע בקול שרה יש לפרש תוך דיוק הפסוקים:

וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת בֶּן הָגֵר הַמִּצְרִית אֲשֶׁר יָלְדָה לְאַבְרָהָם מִצֶּחֶק: וַתֹּאמֶר לְאַבְרָהָם גֵּרֶשׁ הָאֵמָה הַזֹּאת וְאֶת בְּנָהּ כִּי לֹא יִירֶשׁ בֶּן הָאֵמָה הַזֹּאת עִם בְּנֵי עִם יִצְחָק: (כא, ט).

- ישמעאל מלגלג על יומרתו של יצחק לגבש לעצמו תפקיד ייחודי במשפחת אברהם.

שרה מבינה שכל עוד ישמעאל נותר בבית אברהם, יתקשה יצחק לגבש את זהותו הייחודית. במצב זה נותרים שניהם כזרע אברהם הכלול בהבטחת 'אב המון גויים', וממילא המצב הצפוי הוא ש'יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק'. הגירוש אמור לאפשר ליצחק ליצור את ייחודיותו, הוא אמור לאפשר לו להיות אחר מישמעאל.

מהי אותה תפיסה מיוחדת שמוסיף יצחק על אברהם? בעלי האגדה הרחיבו בזה הרבה, אך בפשט הפסוקים טמונה ההגדרה הממצה בפסוק אחד:

אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וַפָּחַד יִצְחָק... (שם לא, מב).

'פחד יצחק', כך אומר יעקב. פשט הכתוב הוא שיצחק תופס את גילוי ה' בעולם בנקודת הפחד, בשונה מאברהם. במסגרת לימוד פשוטי המקראות לא נרחיב על משמעות מידה זו ושינויה ממידת אברהם, רק נבקש לומר כי הנקודה בה נמוג תוכן ייחודי זה לדמותו של יצחק היא העקידה. משם הוא מקבל את מידת הגבורה. רק מן העקידה ואילך יש הצדקה להקמת הברית עם אברהם עם זרע יצחק. הסיבה שעם ישראל מתייחס גם ליצחק ולא רק לאברהם כשאר 'המון הגויים', היא משום שליצחק יש אמירה מסוימת - פחד יצחק - השונה מאברהם. זו הסיבה שרק אחרי העקידה אנו מוצאים יחס מיוחד של אברהם ליצחק, המתבטא בחיפוש אשה עבורו.

באר לחי ראי

בנקודת זמן זו, לאחר העקידה, אנו שומעים על חזרתו של יצחק לבאר לחי ראי. המיקום הזה מהדהד את בשורת המלאך להגר על לידת ישמעאל. בשורה שהיו לה שני פנים, האחד: את שבה לבית אברהם ובנך, ישמעאל, יהיה חלק ממשפחתו, והשני: את שבה להתענות תחת ידי שרה, כלומר, בנך זה לא יהיה הבן הנבחר. שם המלאך גם מגדיר לה את מידתו של ישמעאל "פרא אדם ידו בכל ויד כל בו ועל פני כל אחיו ישכון"¹. (מידה שאין לפרשה בהכרח באופן שלילי, כמבואר בחלק ממפרשי הפשט). למקום זה שב יצחק כאשר הוא מבקש לברר את ייחודיותו על פני ישמעאל.

אחרי נישואי יצחק לרבקה, לוקח אברהם את קטורה. חז"ל דורשים שהגר זו קטורה, ושיצחק שב לבאר לחי ראי כדי להשיב את הגר לאברהם. אפשר לפרש שעיקר דבריהם מכוונים לכך שמשעה שיצחק בולט בייחודיותו, מתבטל הצורך בגירוש. השבת הגר מסמלת את בהירות הבחירה ביצחק, שרק הספק שנפל בבחירה זו הוביל את שרה לבקש את הגירוש.

ואכן, רק אחרי העקידה, ורק אחרי חזרת יצחק לבאר לחי ראי, מספרת התורה על סיום ההתלבטות של אברהם:

וַיִּתֵּן אַבְרָהָם אֶת כָּל אֲשֶׁר לוֹ לְיִצְחָק: וְלִבְנֵי הַפִּילִגְשִׁים אֲשֶׁר לְאַבְרָהָם נָתַן אַבְרָהָם מִתְּנַת וַיִּשְׁלַחם מֵעַל יִצְחָק בְּנֵו בְּעוֹדָנוּ חַי קְדָמָה אֶל אֶרֶץ קְדָם: (שם כה, ה-ו).

'וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי'. מדויק שיש חשש מסוים שאחרי מותו של אברהם לא תבוא לידי ביטוי העדפת יצחק, ואברהם דואג לכך טרם מותו. כעת, לא 'רע בעיניו' על שילוחם. להיפך, כעת הוא זה שדואג לכך. בהכרח שהתורה אומרת לנו שרק כעת משתכנע

¹ בראשית טז יב.

בכך אברהם. ובהכרח שאין זה משום שבתחילה פקפק אברהם חלילה בדבר ה' המפורש שביצחק יקרא לו זרע, אלא מפני שעד עתה לא התבלט יצחק במידה המצדיקה את העדפתו.

נותר לבאר את חזרתו של יצחק אחרי מות אברהם לבאר לחי ראי, כמבואר בפסוקים:

וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וַיִּשְׁמְעָאֵל ...: וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת אַבְרָהָם וַיִּבְרַךְ אֱלֹהִים אֶת יִצְחָק בְּנוֹ וַיֵּשֶׁב יִצְחָק עִם בְּאֵר לְחַי רֵאִי: (שם שם, ט-יא).

נראה כי יש קשר בין חזרתו לבאר לחי ראי להופעתו של ישמעאל יחד עמו בקבורת אברהם. כיון שישמעאל כבר שם לבית אברהם, חשוב ליצחק לברר ולחדד את החילוק בינו לישמעאל, בפרט לפי מה שדייקנו שאברהם חושש שאחרי מותו תתערפל העדפה זו.

פסוק אחד אחר כך "מאשרת" כביכול התורה את נחיתות ישמעאל ואומרת:

וְאֵלֶּה תִּלְדֹּת יִשְׁמָעֵאל בֶּן אַבְרָהָם אֲשֶׁר יִלְדָּה הָגָר הַמִּצְרַיִת שְׁפַחַת שָׂרָה לְאַבְרָהָם: (שם שם, יב).

- ישמעאל הוא חלק מתולדות אברהם, אך בהסתייגות הנדרשת 'אשר ילדה הגר המצרית שפחת שרה'. הוא בן האמה, גוי אחד מתוך המון הגויים היוצאים מזרע אברהם. רק עם ישראל מתייחד בהיותו זרע יצחק, עמו מוקמת ברית מיוחדת הנמשכת מברית אברהם כשיצוק לה התוכן הייחודי של 'פחד יצחק'.